

NOTES SOBRE L'ESTUDI DELS MOSAICS DE LES TERMES ROMANES ILURONESES DE CAN XAMMAR (MATARÓ).

JOAN FRANCESC CLARIANA ROIG

Membre del Grup d'Història del Casal de Mataró i del Centre d'Estudis d'Arqueologia i Història de Mataró.

Resum:

Tracta sobre l'estudi estilístic del conjunt musivari de can Xammar, malauradament destruït a finals dels anys 60 del segle passat, per tal de construir en el seu emplaçament un mercat municipal. La comparativa que ofereix amb els mosaics de la propera vil·la romana de Torre llauder ens dona a entendre una coincidència cronològica, com també de l'origen del taller que actuaria, així com la possibilitat que el seu mecenes coincidís amb el propietari de la vil·la.

Paraules clau: termes romanes, mosaics romans, *lluro*.

Les notícies sobre troballes arqueològiques en l'àrea del solar de l'antiga casa Xammar de Mataró es remonten al segle XIX, concretament a l'any 1887 Josep M. Pellicer publicava un dibuix del mosaic reproduint un fragment del camp extern de la gran sala¹. Les mateixes dades són copiades per Puig i Cadafalch que ho inclou en la seva obra *L'Arquitectura Romànica a Catalunya*². Marià Ribas també, en el llibre *Orígens i fets històrics de Mataró*, publicat a l'any 1934, donava referència del mateix fragment de mosaic³.

Anys més tard, cap el 1963, un cop enderrocada la casa Xammar, va ser possible actuar, per part de Marià Ribas i els seus col·laboradors, arqueològicament en el solar, descobrint la resta de la gran sala, amb la sorpresa que el medalló central encara estava conservat malgrat les notícies que deien que amb la construcció d'un safareig s'havia destruït parcialment.

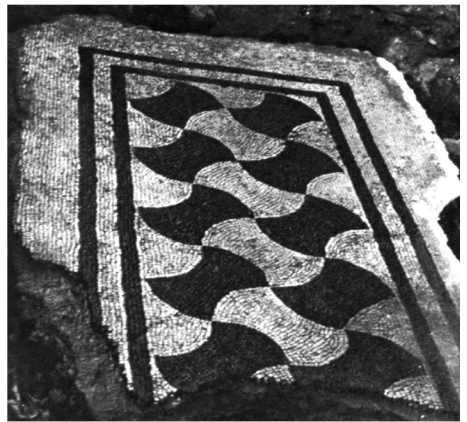
¹ Pellicer 1887, p. 237.

² Puig i Cadafalch et alii 1909, p. 228, fig. 268.

³ Ribas 1934, p. 69.

En la mateixa actuació també es va descobrir un fragment de mosaic del passadís o fauces amb decoració d'un escaquer de tabes, així com altres estances i dues piscines.

La situació per a unes termes romanes, a imitació dels models itàlics, no podia ser millor, en un lloc enlairat i que tindria una excel·lent vista vers el litoral marítim. Malhauradament la planta de l'edifici es coneix molt parcialment a causa de la seva destrucció per fer-hi un projectat i fallit mercat municipal, no obstant, podem assegurar, després de les excavacions del 1987, amb la troballa de restes de *tubuli*, rajols d'hipocaust i uns grans rajols, per a les voltes, en forma d'“H”, la seva funció termal. Anys més tard, en l'actuació del 2002, es va produir la troballa dels fragments estatuaris de la Venus d'*Iluro*.



Làmina 1: fotografies del mosaic de la gran sala i del passadís de can Xammar (fotos: M. Ribas i Secció Arqueològica de Mataró).

Així, les termes de Mataró, tenen un cert paral·lelisme amb les termes de Via Terrazzina, al sud d'Itàlia, allà s'hi pot veure també un exemple de letrines disposades a l'entorn d'una sala semicircular.

La datació del conjunt de can Xammar hom el situa a l'època dels Severs, a finals del segle II i principis del III dC. Tot i que persisteix el dubte de qui fou el mecenes que

financiaria l'edifici, hi ha la possibilitat que aquest provingués dels successors de *Lucius-Minicius Natalis*⁴.

Descripció dels mosaics:

A la sala central, veiem com emblema o element central de la gran sala, s'hi dibuixa la decoració dins un quadrat, emmarcat per una sanefa de trena de dues cordes. A la circumferència central hi ha un característic broquer d'ogives i en els angles presenta motius vegetals estilitzats figurant fulles d'acant. L'esquema decoratiu del camp extern representa una combinació, en blanc i negre, de faixes horitzontals i verticals i en llur intersecció delimiten quadrats dividits en triangles. Aquesta mostra de mosaic, es trobaria dins el grup de classificació de "composició de catifa" (*composizioni a stuoia*, grup 2.215 de Bueno 2011, p. 315 i ss.), concretament la variant DM 141c, d'aquest autor, que defineix com "variazione in colori contrastanti, i rettangoli a rotazione alternata".

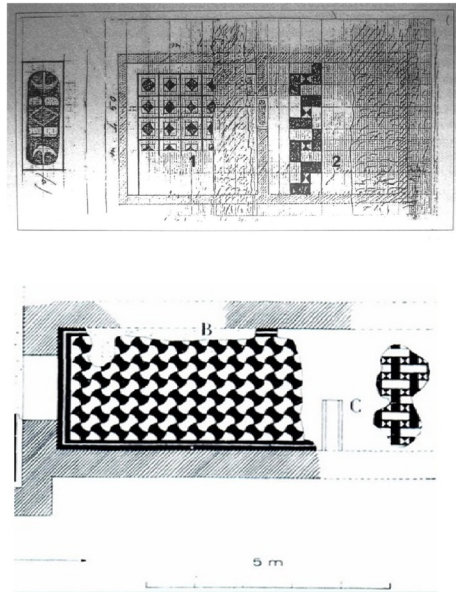


Làmina 2: fotografia de les restes del mosaic de l'exedra de can Xammar i dibuix reconstructiu (foto: Secció Arqueològica de Mataró; dibuix: J.F. Clariana).

⁴ Diversos autors ho esmenten expressament. Un altre element a sumar-hi seria el fet de la troballa d'un fragment de làpida dels Natalis a Iluro. Pellicer (1887, p. 268 – 274), comenta com la peça, perduda durant la Guerra del Francès, i que es conservava a la casa de Magí Vilallongas, s'havia trobat inicialment a can Xammar. A més, es coneix que aquesta important nissaga de l'Antiguitat tindrien propietats en el Nord d'Àfrica (Cortadella 2006, pp. 205 – 211) i que, així mateix, està documentat que el taller d'Afrodísias va exportar vers aquella zona (Chaisemartin 2007, pp. 201 – 229), la qual cosa podria suggerir una via d'arribada per la prou coneguda estàtua iluronesa. El paral·lel més proper de l'estàtua de Mataró és la que es conserva, sencera, al Museu Bardo de Tunísia. És interessant el testimoni de la toponímia medieval de l'indret que recull, entre altres, Vilardebó (1925-1926), en un full del Bloc Mataroní: "Prop del carrer de les Espanyes, a jutjar pels restos que es conserven, segurament s'alçava un sumptuós edifici, en el mateix lloc on hi havia a l'edat mitjana el Mas Natalis, de nom romà" (r. 1990, facsímil, pp. 576-579).

El passadís o fauces, situat al nord de la sala semi-circular, medeix 1'5 m d'ample per una longitud no concretada (conservat en uns dos metres aproximadament) està decorat amb un mosaic en blanc i negre formant un escaquer de tabes.

L'exedra o sala semi-circular, va ser completament destruïda al juliol de l'any 1968. Estava pavimentada amb mosaic de tesselles en blanc i negre. Malgrat les reduïdes dimensions del mateix (3'22 x 3'53 metres) presentava una decoració figurada força singular. El marc extern eren dues faixes negres circumscrites i el centre havia estat totalment arrancat per les màquines excavadores. No obstant es pogué recuperar part del mateix mosaic, trossejat, que havia estat llençat en el solar de l'avinguda Velòdrom on s'estava reomplint el terreny per a la construcció de l'Institut de Batxillerat Alexandre Satorras. Del nombre de fragments recuperats, quatre pertanyien a la possible escena central de la decoració que sembla es pot s'hi reconstruir la figura d'una nau amb la proa amb forma de cap d'au.



Làmina 3: dibuix dels mosaics de la vil·la de Podere della Torre (Buono 2011)
i mosaics de la vil·la de Clerval a Doubs (Garnier 1957).

Un altre mosaic, en l'espai a l'est de la gran sala, presentava en el paviment de *signinum* restes d'una possible inscripció, o motiu decoratiu (?) a base de tesselles blan-

ques. Aquesta estança, en bona part destruïda, de reduïdes dimensions, estava situada entre la gran sala central i l'exedra on hi hauria les *latrinae*, estava pavimentada amb *opus signinum*. Però, el detall que hem de destacar, és el fet que, el paviment, presenti diverses tessel·les blanques incrustades, possiblement formant part d'una inscripció de la qual sembla que es poden entreveure les lletres "...D....A..." i potser algun dibuix o motiu decoratiu. És el primer cas d'inscripció epigràfica sobre un paviment de *signinum* en el territori d'*Illuro*⁵.

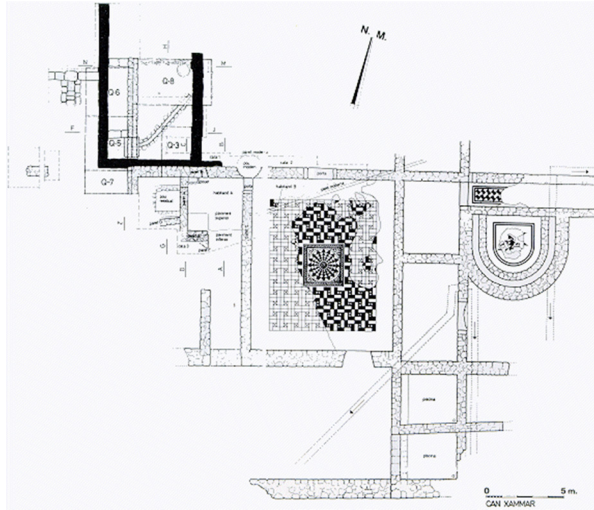
Paral·lels:

Primer de tot, tal com ja va observar Xavier Barral en estudiar els mosaics de la Laietània, hem d'esmentar la singularitat que suposa el fet que a Mataró mateix tinguem paral·lels de la decoració dels mosaics de can Xammar, concretament a la vil·la romana de Torre Llauder. A tal efecte, veiem com el detall dels motius vegetals de fulles d'acant dels angles del medalló de la gran sala són comparables amb els que apareixen en el medalló central del triclini situat al nord del fauces de Torre Llauder i com el motiu de l'escaquer de tabes està present en els mosaics dels laterals est i oest de l'atri, al costat de l'impluvi, d'aquesta vil·la.

Del mosaic de la gran sala, pel que fa al camp extern, encara que pugui semblar estrany, ara per ara, sols es coneix un paral·lel a la Península Itàlica. Així, Bueno (2011, p. 317), ens manifesta que, el model d'esquema que es localitza a la vil·la de Podere della Torre prop de Badia a Ripoli (Toscana, província de Florència) es tracta d'un "*unico esemplare in tutta l'area italiana, il partito decorativo che caratterizza il pavimento di Badia a Ripoli è attestato in una isolata occorrenza della penisola ibérica, datata genericamente tra il II e il III sec. d.C.*" (referint-se a can Xammar). En canvi, el mosaic de la vil·la de Clerval a Doubs (França) que esmenta Barral com d'esquema pròxim, com podem veure, no seguiria exactament el mateix esquema compositiu.

El detall dels motius vegetals, de disposició arrissada o de fulles d'acant, a Itàlia, trobem paral·lels pròxims a Ostia, concretament a la Isola de Dionisio (IV, V, 9 del plànol d'Ostia), al mitreu de Sette Porte i a les "statio" núm. 52 i 57 del Forum de les Corporacions, també al Museo Nazionale Romano (núm. inventari 56.253), a la vil·la romana de Villelaure, a França (Belis, 2016, p. 35). Les referències estilístiques del centre d'aquest mosaic, les trobem a les Gàl·lies, a la Península Itàlica i també té algunes connotacions amb els tallers musivaris del Nord d'Àfrica.

⁵ Es coneixen altres exemples, a la Península, d'incrispcions fetes amb tessel·les en *signinum*, vegeu Clariana – Juhé 1997, p. 142, nota núm. 1.



Làmina 4: planta de les restes de can Xammar (dibuix: R. Lleonart).

Pel que fa al mosaic del passadís, amb decoració d’escaquer de tabes, a part de la presència, vista abans, dels dos exemples a Torre Llauder⁶. Un bon nombre de paral·lels els podem trobar a diversos indrets d’Itàlia: a la catedral de San Secondiano de Chiusi (Buono 2011, p. 341 i tav. XIII,3), a les termes de *Trebula Suffenas* a Sicília, a Roma mateix en el *Castra Praetoria* i a la plaça Sant’Egidio, a la vil·la romana de Capo di Bove, a les termes de Nora (Buono 2011, p. 342) i en dues ocasions al Forum de les Corporacions d’Ostia: a l’establiment de *Naviculariorum Lignariorum* i a l’establiment, o “statio”, 58. A la Gàl·lia tenim l’exemple de la vil·la de Clerval a Doubs (Garneret 1957, p. 173). El trobem també a la Bètica, concretament a Mèrida, a l’ermita de la Piedad (Alvarez-Martínez 1990, p. 51). Així mateix també estaria present a l’Àfrica Proconsular i a l’illa de Sardenya (Buono 2011, p. 342).

El motiu del mosaic de la sala semicircular, o exedra, que representaria un vaixell, tindria també nombrosos paral·lels al Forum de les Corporacions d’Ostia, no obstant no s’hagi localitzat un paral·lel més precís del mateix. La representació de la proa amb forma de cap d’au, en canvi l’hem trobat en diversos relleus de pedra, com pot ser el

⁶ Barral 1973, p. 745, va indicar com aquest mosaic donava la clau de la datació del conjunt dintre dels vint primers anys del segle III i que, a la vegada, a la Gàl·lia, concretament a Clerval (Doubs) es coneixien dos mosaics d’esquema idèntics, segons ell, als dos mosaics de Mataró: “Es muy interesante constatar que los dos temas más originales que hemos encontrado en los mosaicos de lluro se encuentran en un mismo conjunto galo, mientras que la combinación de diabólos aparece simultaneamente en los dos mosaicos de Mataró”.

que es conserva a la Villa Medici de Roma, o el d'una estela funerària d'Atenes i el d'un sarcòfag de Sidó⁷.

Consideracions:

El fenomen dels tallers musivaris itinerants no es nou, coneixem que ja es detecta la seva presència a Hispània en el segle I aC (Clariana – Juhé 1997). Pel cas de la Laietània, Xavier Barral, ja havia anotat les coincidències entre diferents programes decoratius que feien presagiar aquest fet (Barral 1978). Més tard Ramalló va apuntar la possibilitat que es tractés d'un o varis tallers musivaris amb arrels a la Península Itàlica, expressant-ho amb els següents termes:

“En cualquier caso, y a modo de conclusión para esta zona (fent referència a la Laietània), hay que destacar la gran unidad, ya no tanto en cuanto a selección de temas sino en cuanto a la concepción y organización de los tapices que existe entre los conjuntos de Mataró, Barcelona y el territorio circundante (cfr. por ejemplo los mosaicos de Sant Boi de Llobregat, donde se observan además algunos esquemas muy difundidos en el mosaico romano de Oriente (citant a Balil, 1975), unidad que se puede incluso hacer extensiva a los mosaicos en blanco y negro con decoración geométrica de Granollers (con damero de escuadras y de cuadrados y rectángulos, clipeos, etc.). Todo ello denota un origen común para estos artesanos o una formación en ambientes artísticos similares con esquemas similares en Pompeya y Ostia, sobre la que se manifiesta una lenta evolución que paulatinamente se aleja de sus prototipos originales y van configurando una personalidad propia que será sobre todo más patente en los mosaicos bajo-impériales” (Ramallo 1990, p. 145).

Gràcies a l'exemple d'*lluro*, ara veiem que es pot precisar encara més l'àrea d'origen d'aquests grups d'artesans itinerants. En el supòsit de can Xammar, hem de tenir present que l'únic paral·lel precís que es coneix fins ara de l'esquema decoratiu del camp extern del mosaic de la gran sala es troba a la vil·la de Podere della Torre a Ripoli, a la Toscana, a aquest fet hem de sumar-hi els diferents paral·lels que veiem del motiu de l'escaquer de tabes a la zona del Laci (Ostia, Roma, etc).

Però un altre detall, que té a veure indirectament amb can Xammar i del qual no hem parlat abans, és el relacionat amb els paviments musivaris policroms, pel cas dels

⁷ Clariana 2003, p. 210 i 226. En tant que es tracta d'un mosaic fragmentari del qual manca una bona part, no sabem fins quin punt podien haver-hi altres imatges o elements representats. A tall d'exemple podem esmentar el cas de la pintura de la casa de Lesbianus a Pompèia (Ranieri 2004, p. 127), on es veu la representació de la deessa Venus dins una nau amb la proa en forma de cap d'au i amb les veles esteses, fent una al·legoria a Venus com a deessa de la navegació.

dos que es conserven a Torre Llauder, hem de suposar, per la seva complexitat, que la preparació inicial o premuntatge damunt un suport transportable es faria es un lloc distant al seu emplaçament definitiu i posteriorment es traslladaria, en el nostre cas molt possiblement per via marítima (cfr. San Nicolás 2002, 271 - 286), i s'instal·laria a l'emplaçament escollit. Conseqüència d'això, a Torre Llauder, podem veure com el gran cercle de l'emblema de l'aula principal va quedar descentrat vers el costat oest. D'Ostia mateix (Regio I) prové un dels mosaics policroms que ornava el paviment del Palazzo Imperiale i que, actualment, es conserva als Museus Vaticans, a la *Sala della Galleria dei quadri moderni*, decorat amb motius florals i ocells, el qual en la composició de les sanefes de trena de triple corda que emmarquen els quadres, la composició i l'alternança de colors es pot paral·lelitzar amb alguns dels motius de forma quadrada que veiem en el mosaic de l'aula principal de Torre Llauder. Inclús la coloració de les tesselles tenen una sorprenent similitud.

Tots aquests elements vindrien a reforçar la possibilitat que, des d'un taller central es farien els treballs de més rellevància artística i, per altra costat, hi haurien els artesans itinerants que materialitzarien els encàrrecs. Aquí, pel que hem pogut observar, a més, amb una connexió amb la zona itàlica central.

Pel que fa a can Xammar, un dels aspectes que, ara per ara, encara no s'ha resolt satisfactòriament, és el d'esbrinar el nom del personatge que va finançar les termes romanes d'*Iluro*. Sabem que al segle I d.C. un evergeta, el nom del qual no s'ha conservat en la inscripció de referència (IRC V: I-215), va pagar, “[PECVNI o ARE]A PRIVATA”, uns banys, o el solar, perquè es construïssin. En el cas de can Xammar, el fet que el nom que rebia la masia que hi havia en el mateix indret a l'edat mitjana fos coneguda com *Manso Natalis*, i més tard masia Nadal, dona ales a la possibilitat de la intervenció de *Lucius Minicius Natalis*, o dels seus successors en l'acte d'evergetisme (Ribas 1990, p. 7 i 8). Aquesta darrera possibilitat es veu reforçada pel fet que de Mataró mateix prové la notícia de la troballa d'un fragment corresponent a l'angle inferior esquerra de la inscripció que deixa constància de la donació d'uns banys a *Barcino* (IRC IV, pp. 89 -92, lám. XIV, 30), la qual cosa, coneixent el paral·lelisme dels diversos pedestals que se li dedicaren per exemple, també a *Barcino*, a un altre personatge, *L. Licinius Secundus*, on transcriuen uns formularis força similars entre ells⁸, per la qual cosa també hem de valorar la possibilitat que quelcom semblant podria haver succeït amb les inscripcions d'altres donacions a la comunitat, com podria ser el cas d'uns banys públics.

Per tot això, cal considerar la possibilitat, no remota, que realment ens trobéssim davant de dues inscripcions diferents enlloc de fragments geogràficament dispersos d'una

⁸ En menys proporció succeeix amb L. Minicius Natalis (vegeu IRC-IV, 32 i 33).

mateixa inscripció⁹. Al mateix temps, la demostrada identitat d'un mateix taller musivari que actuaria pavimentant¹⁰ l'edifici de can Xammar i, simultàniament, la *pars urbana* de la vil·la romana de Torre Llauder, ens porta, de retruc, a suposar la coincidència d'un mateix evergeta o pagador final, i, a la vegada, a suposar motivadament que Torre Llauder, en aquest moment, podria haver estat dins l'òrbita dels successors de *L. Minicius Natalis*, cosa gens estranya i que no desentonaria amb els noms dels suposats propietaris identificats fins ara, com són: *C. Marius Emilianus* i *L. Herennius Optatus* (en el tram històric del 50 dC al 150 dC). Personatges que està sobradament demostrat que formaven part integrant de l'èlit o aristocràcia urbana de la capital *Barcino*. No obstant, hem d'aclarir que, a manca d'un testimoni que pugui resoldre definitivament el dubte, aquesta teoria esbossada deixa clar que es formula a tall d'hipòtesi, però, com podem veure amb fonamentació (cfr. Bassols 1995).

Bibliografia

- AA.VV.: *Bloc Mataroní*. Col·lecció Caps de Bou. Mataró (reedició) 1990.
- ÁLVAREZ-MARTÍNEZ, J.M.: "La iconografía de Orfeo en los mosaicos hispano-romanos". *Mosaicos romanos. Estudios sobre iconografía. Actas del Homenaje in Memoriam de Alberto Balil Illana que tuvo lugar en el Museo de Guadalajara los días 27 y 28 de abril de 1990*. Guadalajara 1990, pp. 29 – 58.
- ANÓNIM: "Mataró a trozos, ó sea historia de la ciudad de Mataró, antes Civitas fracta, y anteriormente Iluro, por un sugeto que no es natural de ella". *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*, V. Balaguer, vol. I, pp. 144 – 168. Barcelona 1860.
- BELIS, A.: *Roman mosaics in the J. Paul Getty Museum*. Los Angeles 2016.
- BALIL, A.: "Mosaicos de las termas de una villa romana de San Baudilio de Llobregat". *XIII Congreso Nacional de Arqueología. Huelva1973*. Zaragoza 1975, pp. 895 – 898.
- BALIL, A.: "El oficio del musivario". *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, 52, pp. 143-161. Valladolid 1986.
- BARRAL, X.: "Mosaicos romanos de Mataró: La Villa de Can Llauder y el edificio de Can Xammar". *Crónica del XII Congreso Arqueológico Nacional, Jaén 1971*, pp. 735-746. Zaragoza 1973.
- BARRAL, X.: *Les mosaïques romaines et médiévales de la regio Laietana (Bar-*

⁹ A IRC IV, es recull la nota que el fragment de Mataró es conservava "en el zaguan de la casa de la senyora Isabel Sala, hoy de D. Magin de Villalonga" (p. 89, nota 78). Diversos erudits anteriorment havien donat notícia de la mateixa (veure González Agápito 1979, pp. 208 – 213 i Fabre, Mayer, Rodà 1983, p. 131). Pellicer (1887) explica que la làpida inicialment es va trobar a can Xammar (p. 272).

¹⁰ La localització, a can Xammar mateix, d'una estança amb restes de paviment de *signinum* decorat amb tesselles (Clariana 2003, p. 207), ens obre la incògnita que el *signinum* de base dels mosaics tessellats no fos el primitiu paviment de les termes. La dissortada destrucció del 1968 fa que la comprovació, hora d'ara, sigui impossible.

- celona et ses environs*). Barcelona 1978.
- BASSOLS, I.: “Un cop més Can Xammar: l'edifici dels mosaics”. *XI Sessió d'Estudis Mataronins* (1994), Mataró 1995.
 - BECATTI, G.: *Scavi di Ostia, IV. Mosaici e pavimenti marmorei*. Roma 1961.
 - BLANCHARD, M.: “Les grandes mosaïques de l'Algérie ancienne”. *Dossiers de l'archéologie*, 31, pp. 93-102. Fontaine-Lès-Dijon 1978.
 - BUENO, M.: *Mosaici e pavimenti della Toscana. Il secolo a.C – V secolo d.C.* Roma 2011.
 - CELA, X.; GARCIA, J.; PERA, J.: *Fem Arqueologia, descobrim la Ciutat*. Mataró 2003.
 - CELA, X.; REVILLA, V.: *Iluro, una ciutat per descobrir*. Mataró 1999.
 - CHAISEMARTIN, N. De: “Le commerce des sculptures dans l'Empire Romain: témoignages sur les échanges artistiques des ateliers d'Aphrodisias avec l'Afrique”. *Colloque: La Méditerranée. D'une rive à l'autre: culture classique et cultures périphériques*, Cahiers de la villa “Kerylos”, 18, pp. 201- 229. Paris 2007.
 - CLARIANA, J.F.: “Notes sobre l'estructura urbana d'Iluro”. *Faventia*, 6/1. Barcelona 1984.
 - CLARIANA, J.F.: *Iluro ciutat romana*. Mataró (3 edició) 1996.
 - CLARIANA, J.F.: “El motiu decoratiu del mosaic destruït de l'estança semicircular de Can Xammar (Mataró)”. *XIX Sessió d'Estudis Mataronins* (2002), pp. 203 – 226. Mataró 2003.
 - CLARIANA, J.F.; JUHÉ, E.: “Noves dades sobre el programa decoratiu de la domus de la Plaça Gran (Mataró)”. *XIII Sessió d'Estudis Mataronins* (1996). Mataró 1997, pp. 133 – 159.
 - CORTADELLA, J.: “Los negocios de Lucius Minicius Natalis en el *limes* africano”. *War and Territory in the Roman World* (eds. T. Ñaco – I. Arrayás), pp. 205 - 211. Col. BAR. Oxford 2006.
 - GIMÉNEZ, J.; TIÓ, P.: *Premi Iluro. 50 anys d'història*. Mataró 2009.
 - HÜBNER, Ae.: *Corpus Inscriptionum Latinorum* (CIL-II). Berlin 1869.
 - JOAN, L.: *Carte archéologique de la Gaule 25/90. Le Doubs et le territoire de Belfort*. Paris 2003.
 - FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I.: *Inscripcions romanes de Mataró i la seva àrea*. Mataró 1983.
 - FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I.: *Inscriptions romaines de Catalogne, IV*. Barcino. Paris 1997. (= IRC IV).
 - FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I.: *Inscriptions romaines de Catalogne, V*. Suppléments aux volumes I-IV et instrumentum inscriptum. Paris 2002 (=IRC V).
 - GARNERET, J. abbé: “Un édifice gallo-romain à Clerval”. *RAE* 8, 1957, pp. 172 – 182.
 - GONZÁLEZ AGÀPITO, J.: “El corpus epigràfic romà-mataroní en les obres d'al-

- guns erudits del segle XVIII". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia del Maresme*, 7. Mataró, 1979, pp. 207 – 216.
- GURRI, F.: "Destrucción de una mansión romana en la antigua *Iluro*". *La Vanguardia*, 24 octubre 1968, p. 38.
 - MAYER, M.: "¿Propiedades de los *Minicii Natales* de *Barcino* en África?". *L'Africa Romana. Momenti di continuità e rottura: bilancio di trent'anni di convegno* L'Africa romana. *Atti del xx Convegno Internazionale di studi. Alghero - Porto Conte Ricerche*, 26-29 settembre 2013. Roma 2015, pp. 1.511 – 1.520.
 - MONTURET, E.; RIVIERE, H.: "Deux mosaïques gallo-romaines de la villa de saint-Cricq-Villeneuve (Landes) reconue lors d'une fouille de sauvetage en 1976". *Aquitania*, 1, 1983, pp. 205-215.
 - NAVARRO, R.: "Els mosaics de *Tarraco* i el seu territori". Conferència dins el seminari de l'ICAC: "*El mosaic com a reflex de l'economia i la societat en l'antiguitat grecoromana*", Tarragona, 11 de març de 2008 (inèdita).
 - PELLICER, J. M.: *Estudios historico-arqueológicos sobre Iluro*. Mataró 1887.
 - PUIG i CADAVALCH, J.; FALGUERA, A. de; GODAY, J.: *L'Arquitectura Romànica a Catalunya*, vol. I. Barcelona 1909.
 - PUGLIESE, G., *et alii: Pompei. Pitture e mosaici*. Roma 1996.
 - RAMALLO, S.: "Talleres y escuelas musivas en la Península Ibérica". *Mosaicos romanos. Estudios sobre iconografía. Actas del Homenaje in Memoriam de Alberto Balil Illana que tuvo lugar en el Museo de Guadalajara los días 27 y 28 de abril de 1990*. Guadalajara 1990, pp. 135 – 180.
 - RANIERI, M.: *Pompeya. Historia, vida y arte de la ciudad sepultada*. Barcelona 2004.
 - RIBAS, M.: *El poblament d'Ilduro*. Barcelona 1952.
 - RIBAS, M.: *Orígens de Mataró*. Mataró 1963.
 - RIBAS, M.: "Excavació d'unes restes romanes a can Xammar: campanyes de 1964 – 1968". *Laietania*, 4. *Can Xammar (Mataró. El Maresme)*. *Campanyes d'excavació 1964 – 68 i 1970*. Mataró 1990, pp. 7 – 19.
 - RODÀ, I.: "Luci Minici Natal Quadroni Ver i la societat barcelonina del seu temps". *Revista de Catalunya*, 22. Barcelona 1988, pp. 37 – 51.
 - RODÀ, I.: "Estàtua de Venus trobada a Mataró". *Laietania*, 16, pp. 177-183. Mataró 2005.
 - SAN NICOLÁS, M.P.: "Transporte marítimo en los mosaicos romanos". *L'Africa Romana, XIV. Sassari 2000*. Roma 2002, pp. 271 – 286.